



## T.QURBONOVNING "TO'YONA" ASARINI TALQIN ETISH MASALALARI

*Karabayev Abdumajid Nagimovich*  
*O'zbekiston davlat konservatoriyasi*  
*"Orkestr dirijyorligi" kafedrasida katta o'qituvchisi*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada To'liq Qurbonovning "To'yona" asari tarixi, shakli va tuzilishi, uning o'ziga xos jihatlari va orkestr ijrosida to'g'ri talqin qilish masalalari ko'riladi.

**Kalit so'zlar:** dirijyor, orkestr, kompozitor, konsert, musiqa cholg'ulari, tembr, uslub, dinamika.

Bugungi kun O'zbekiston simfonik musiqasi serqirra hamda ko'plab janr va yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan san'at sohasidir. Yurtimizning san'at va anjumanlar saroylari, teatrlar, O'zbekiston davlat konservatoriyasining konsert zallarida bo'lib o'tayotgan ko'plab konsertlar simfonik musiqaning xalqimiz yuragiga muqim o'rnashganligini isbotlab turibdi.

O'zbekiston kompozitorlarining simfonik orkestr uchun yozgan asarlari nafaqat Respublikamiz, balki jahon sahnalarida ham ijro etilmoqda. Shunday ekan, ushbu asarlarning dirijyorlar tomonidan to'g'ri talqin etilishi ijro sifatining yanada oshishiga xizmat qiladi.

Asarlarning g'oyaviy va mazmunan teranligi, sozandalardan professional ijro mahoratlarini talab etishi, zamonaviy kompozitorlik texnikalarining ishlatilganligi o'z-o'zidan bugungi kun dirijyorlari oldiga ham murakkab vazifalarni yuklaydi. Mavzular frazirovkasi, dirijyorlik talqini kompozitor g'oyasiga mutanosib bo'lishi darkor. Buning uning dirijyor asar mazmunini chuqur anglashi, qator bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.



O‘zbekiston kompozitorlari yaratgan asarlar ichida T.Qurbonovning "To‘yona" asari nafaqat Respublikamiz, balki butun dunyo miqyosida taniqlidir. Ushbu asar musiqashunoslar tomonidan ham yuksak e’tirof etiladi, musiqashunos F.Sh.Muxtarova o‘z kitobida: "Monodik san’atning tabiatini his etgan holda, T.Qurbonov milliy musiqa shakllariga asoslanib, xalq va mualliflik ohanglari mujassam bo‘lgan o‘ziga xos asar – "To‘yona"ni yaratishga muvaffaq bo‘ldi"<sup>1</sup> deb yozadi.

So‘z o‘rnida ta’kidlab o‘tish kerakki, O‘zbekiston kompozitorlari orasida T.Qurbonov o‘zidan so‘ng katta ijodiy meros qoldirgan san’atkorlardan hisoblanadi. Uning yaratgan asarlarida milliy ohanglar yaqqol seziladi. Milliy ohanglarni polifonik tarzda orkestrda ko‘rsatish mahoratida unga teng keladigani yo‘q desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Musiqashunos Ye.Malmberg o‘zining kitobida "To‘yona" asarining yaratilishi haqida shunday yozadi: "... bir kuni qaysidir konsertdan qaytayotganimizda men unga "Simfonik orkestrda nog‘orani shunchalik eshitgim kelyaptiki!" degan edim. Oradan bir hafta ham o‘tmadiki, onam Lyubov Andreevna bilan o‘tirgan joyimizda u kelib, "Bizni sen bilan to‘yimiz bo‘lmagan edi, mana senga to‘y sovg‘asi" deya yangi qo‘lyozma – "To‘yona" partiturasini oldimizga qo‘ydi..."<sup>2</sup>.

"To‘yona" asari 2 qism – Preljudiya va Fugettadan iborat bo‘lib, unda kompozitor o‘zbek to‘y marosimi manzarasini aks ettiradi.

Preljudiyada kelin uyida kuyov navkarni kutib olishga bo‘lgan tayyorgarchilik manzarasi ko‘rsatilsa, Fugettada kuyovning o‘z o‘rtoqlari bilan

---

<sup>1</sup> Muxtarova F.Sh. Fuga v tvorchestve kompozitorov Uzbekistana. Muzikalnoe iskusstvo. T. 1983. 227-bet.

<sup>2</sup> Malmberg Ye. Tulkun Kurbanov. Sbornik statey.T.2007. Respublika ilmiy-axborot markazi. 7-bet.



birgalikda kelin uyiga tomon borishi tasvirlanadi. Bu ikki manzara musiqada yorqin tasvirlangan: 1-qismda ayollar raqsi sokin sur'atdagi, 5/4 o'lchovli mavzu doira usuli ostida ijro etilsa, yigitlar obrazi jiddatli 4/4 o'lchovli 2-qism nog'ora usuli jo'rligida ifodalangan.

Karnay-surnaylar imitatsiyasi, xursandchilik hayqiriqlari bayram manzarasini yanada yorqinroq tasvirlashda katta rol o'ynaydi. Badiiy obrazlarga boy bo'lgan bu asarni orkestr bilan ijro etishda dirijyor o'zini bayram kayfiyatiga mos tuta bilishi kerak. Harakatlari yengil bo'lishi maqsadga muvofiq.

Asarning tahlilini ko'rib chiqsak. 1-qism 5/4 o'lchovida yozilgan bo'lib, doira usuli bilan boshlanadi. Aytib o'tish kerakki, ikkala qismda ham usul asosiy element hisoblanadi. 4 taktdan iborat kirish qismni:



doira ijro etgach, asosiy mavzu fleyta, goboy, klarnet va truba (*con sordini*)da beriladi. Ushbu ohanglarning uyg'unlashuvi surnay tembrini eslatadi va milliy koloritni aks ettiradi.

Ahamiyat berish kerak bo'lgan yana bir jihat – bu asarning poliritmiyada yozilganligidir. 8 taktlik asosiy mavzuning o'zida gruppировка 3+2 va 2+3 tarzida almashib turadi. Orkestr usuldan chiqib ketmasligi uchun dirijyor 5/4 o'lchovini gruppировка o'zgarishiga qarab dirijyorlik qilishi kerak. Bunda ahamiyat berish lozim bo'lgan eng asosiy jihat – har bir taktning boshlanishini aktivroq harakat bilan ko'rsatishdir. O'lchov almashuvida urg'u masalasiga alohida e'tibor berish lozim. Zero, 5/4 o'lchovini 3/4 va 2/4 sxemalariga maydalab dirijyorlik qilganda orkestr 1-hissani yo'qotib qo'yishi hech gap emas. Shuning uchun ham,



gruppировка qay tarzda o'zgargan bo'lmasin, har bir taktning 1-hissasini alohida auftakt bilan ko'rsatish darkor.

Mavzuning birinchi bayonining 5-takti asosiy mavzuga qarama-qarshi bo'lib valturnalar "aldamchi o'lchov"<sup>3</sup> sifatida 4/4 o'lchovida karnay imitatsiyasini ijro etadi:



E'tiborli jihati ushbu usul nafaqat asosiy o'lchovga teskari, balki asosiy kuy mavzusiga ham tonal jihatdan nomutanosibdir. Bunday qarama-qarshilikning asarda kelishi bejizga emas. An'anaga ko'ra milliy ijrochilikda karnaylar kuy tonalligiga qarab moslashmaydi, balki o'zining jarangdor ovozi chiqarishga qulay bo'lgan balandlikda ijro etiladi va bu deyarli har vaqt asosiy kuyga umuman teskari tonallikda keladi. Ijrochilik ushbu o'ziga xos qirralaridan xabardor bo'lgan kompozitor o'z asarida ham xalqona ijroni tasvirlaydi.

Karnay imitatsiyasining tonal jihatdan to'g'ri kelmasligi dirijyor zimmasiga katta vazifa yuklamasada, usulning teskari kelishi dirijyordan katta diqqat talab etadi, chunki asosiy o'lchov bo'yicha 3 taktdan iborat bu ritmik ko'rinish, o'zining o'lchovida (4/4) 4 taktdan iborat bo'ladi.

---

<sup>3</sup> Mavzu yoki usulning asosiy ko'rsatilgan o'lchovga nisbatan teskari kelishi.



Mashg'ulot vaqtida dirijyor dastavval sozandalar bilan asosiy mavzuni ishlab olib, ushbu ritmik notekislik kelgan joyda asosiy o'lchov bo'yicha 5/4 ga emas, balki 4/4 o'lchovida dirijyorlik qilishi kerak. Chunki bu mavzu valtorna cholg'usi uchun yuqori tessiturada yozilgan bo'lib, agar dirijyor asosiy o'lchov bo'yicha dirijyorlik qiladigan bo'lsa, shundoq ham kuchli bosim ostida ijro etayotgan valtorna ijrochilari o'z sanoqlaridan (4/4) chiqib ketishlari muqarrar. Keyingi o'rinlarda ham karnay imitatsiyasi berilganda dirijyor 4/4 o'lchovida dirijyorlik qilishi kerak.

Asar murakkab 3 qismli shaklda yozilgan bo'lib, doira usuli rondo shakliga xos bo'lgan refren vazifasini o'taydi va asar davomida 4 marotaba ijro etiladi. 3 marotaba bum-bak zarblari bilan ijro etilgan usul, asar so'ngida shiqildoqlarni silkitish bilan chalinadi.

Shakl tuzilishi jihatidan kompozitor milliy musiqa an'analaridan foydalanadi: bunda 1-qism – daromad, 2-qism – avj va 3-qism – tushirimdir. Asar kulminatsiyasida muallif asosiy mavzu bilan unga qarama-qarshi tuzilmani kiritadi:



Bu mavzu kiritilgan vaqtda ham yuqorida aytib o'tilgan sxema bo'yicha, asosiy mavzu gruppirovkasiga qarab 3/4+2/4 va 2/4+3/4 sxemalarida dirijyorlik qilish kerak (1-hissalarni alohida auf bilan ko'rsatishni unutmagan holda). Asarning



avj qismi bo'lgan ushbu bo'limda dirijyor qo'llarini erkin harakat qildirishi va amplitudasini kengaytirib, lirik harakterni ochib berishi lozim.

Avjdan so'ng asar reprizaga qaytadi va oxirida doira usuli bilan yakunlanadi. Doira ijrosida pp dinamikasida yakun topayotgan bir vaqtda eng so'nggi taktda forshlagli f zarbning kelishi asarning keyingi qismiga o'tish uchun bog'lovchi vazifani bajaradi.

Doirada usul past dinamikada kelgan vaqtlarda dirijyor o'z harakatlarini passivlashtirishi va sozandaga o'zi ijro etishiga qo'yib berishi kerak.

Prelyudiyada ahamiyatga sazovor jihat – bu kompozitorning karnay va surnay imitatsiyalarini simfonik orkestr ohanglarida topganligidadir. Bu imitatsiyani yanada yorqinroq chiqarib berish dirijyorning vazifasiga kiradi. Xususan, karnay tembrini o'xshatish uchun valtornalar septimaga sakrovchi harakatni yengil *glissando* bilan tovushni uzmay ijro etishlari kerakligini mashg'ulot vaqtida dirijyor aytib o'tishi kerak.

"To'yona"ning 2-qismi Fugetta bo'lib, yuqorida aytib o'tilganidek u kuyovning o'z o'rtoqlari bilan kelin uyiga kelishini tasvirlaydi. 1-qismda asosiy cholg'u doira bo'lsa, bu yerda yigitlarning shiddati, bayram kayfiyatini yanada kuchaytirish uchun kompozitor nog'ora cholg'usidan foydalanadi. Nog'ora 18 takt solo ijro etsada, asosiy usul 5 taktdan iborat:



Undan keyin usul variatsiyalanadi. Ushbu usul nafaqat kirish qism sifatida, balki keyinchalik keladigan mavzularning ritmik ko'rinishini ham ifodalab, leytritm sifatida keladi.





*detache* shtrixida ijro etiladigan bo'lsa, asar o'z xarakterini yo'qotib qo'yadi va bo'shashib qolgan ohang yuzaga keladi, bu esa asar g'oyasiga mutlaqo zid. Shuning uchun, mashg'ulot davomida dirijyor ijro shtrixiga alohida e'tibor qaratmog'i darkor. Orkestrning har bir sozandasi mavzu xarakterini his qilishi va o'zaro ansamblda ijro etishi uchun, o'lchovni ortiqcha harakatlarsiz, bilaklarni keskin ishlatgan holda aniq 4/4 sxemasini ko'rsatish kerak.

Keyinchalik ushbu mavzu polifonik uslubda rivojlantiriladi. Bunda kompozitor klassik fuga shaklidagi kabi kvinta yo'lida emas, balki o'zbek milliy musiqa an'analaridagi kabi kvarta yo'lida yozadi. Dastavval mavzu A-miksolidiy ladida berilsa, keyin D, va yana asosiy ladga qaytadi<sup>4</sup>.

Torli cholg'ular guruhi mavzuni ijro etgach, 6-taktda yog'ochli damli cholg'ular mavzuni oktava yuqorida takrorlaydi. 6 taktdan so'ng nog'ora solosi, va 2 taktdan so'ng karnaylar (valtornalar) namoyon bo'ladi. Ushbu vaziyat dirijyor zimmasiga katta vazifa yuklaydi. Nog'ora o'z solosini ijro etayotgan vaqtda dirijyor 2 takt mobaynida valtornachilarini ijro uchun tayyorlashga ulgurishi kerak.

Ko'pgina valtornachilar karnay partiyasini chalishda 1-qism – Preludiyadagi ijro sur'atiga o'rganib qolib, bu yerda ham asar sur'atini o'zlari sezmagan holda ortga torta boshlashadi. Buning oldini olish uchun dirijyor mashg'ulot vaqtida sozandalar bilan alohida ishlab, ularga 1-qismda cho'zibroq ijro etilgan ushbu motiv, Fugettada staccato shtrixida qisqa-qisqa qilib, "pa-pa" puflashi orqali emas, balki "ta-ta" tarzida havo bosimini berishi kerakligini uqtirishi zarur. Shu bilan birga asar ijrosi vaqtida auf berishda ham qisqa, lekin aniq auf berib, valtornachilarni boshqarish kerak.

---

<sup>4</sup> Malmberg Ye. Tulkun Kurbanov. Sbornik statey. "Svadebnaya" T.2007. Respublika ilmiy-axborot markazi. 16-bet.



2 takt valtorna solosidan keyin fleyta, goboy, klarnet, truba va alt cholg'ulari asosiy mavzuga qarama-qarshi bo'lgan lirik xarakterdagi mavzuni ijro eta boshlashadi<sup>5</sup>. Ushbu mavzuga 2/2 sxemasi bo'yicha dirijyorlik qilish kerak, chunki har bir takt butun *legato* bilan bog'langan va uni 4 chorakka maydalash noo'rin. Ahamiyat qaratish zarur bo'lgan yana bir jihat – karnaylar motivining yopilib qolmasligidir.

Mavzularning ketma-ket qo'shib, umumiy kulminatsiyaga erishiladi. 3 takt davomida *tutti* nog'ora usulini takrorlaydi va shundan so'ng asosiy mavzu damli cholg'ular va valtornalar o'rtasida kanon tarzida ijro etiladi. Bu yerda ham sozandalar mavzuni *staccato* shtrixida ijro etishlariga ahamiyat berish kerak. Re bemol tonalligida keladigan mavzu bo'lagi yakunlangach, 3-trombon va tuba ijrosida keladigan motivga ko'zimiz tushadi:



Ushbu motiv ijrosida mi forshlagidan Iya notasigacha *glissando* bilan tushish kerakli ohangni ifodalashga yordam beradi.

Asar borgan sari kulminatsiyaga tomon rivojlanib boradi. Ommaviy bayram effektini chiqarish uchun kompozitor deyarli barcha orkestr sozlariga *tremolo* (*frullato*) va uning ketiga *glissando* beradi. Bu tembr to'y-tomosha hayqiriqlarini ifodalaydi. Ularning ijrosida dirijyor ahamiyat qaratishi zarur bulgan vaziyat – *glissandoning* butun orkestr ijrosida bir vaqtda uzilishidir. Undan tashqari ushbu

---

<sup>5</sup> Umumiy olib qaraganda, Fugettada barcha partiyalar asta-sekinlik bilan bir-biriga qo'shib boradi, buning sababi, kompozitorning to'y manzarasini ochib berish uslubidir. Chunki to'yda kuyov navkarga mahalladagi kichik bolalar ham qo'shila boshlashadi, ularning qiy-chuvlari, kulgu-xursandchiliklari asta-sekin ortib boradi. Aynan shu holatni ifodalashni kompozitor o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va bunga erishadi.



*glissando* ichida kichik *crescendo* qilinsa, kerakli ohangga erishish imkoniyati yanada oshadi.

Asar unison lya bemol notasida yakunlanadi. Dirijyor tomonidan eng so‘nggi 3 notaga aniq nuqta berib, keskin uzib olish o‘ta muhim.

"To‘yona" asarining o‘ziga xos jihati shundaki – unda erkak va ayol obrazlari yuksak did bilan tasvirlangan. Preljudiya ayol (qiz) obrazini ochib beradi – bu o‘lchovning notekisligida (5/4) va doiraning yumshoq sadolanishida namoyon bo‘ladi. Unga qarama-qarshilik sifatida Fugettada qat’iy, aniq o‘lchov (4/4), nog‘oraning keskin sadolanishi, boyitilgan ifoda vositalari, tonalliklarning to‘satdan o‘zgarishi erkak (yigit) obrazini tasvirlaydi. Shunday bo‘lsada, ularning ikkisi ham bir asarda ideal tenglikdadir. Shu bilan birga bu yerda Sharq va G‘arbning uyg‘unligi ham ifodalangan<sup>6</sup>.

Asar milliy bayram manzarasini simfonik orkestr ijrosida juda go‘zal tarzda professional mahorat bilan tasvirlangan. Kompozitor ushbu asarga singdirgan g‘oyasini ochib berish birinchi navbatda dirijyorning vazifasidir. Ko‘rib chiqilgan muammolar va ularning yechimlari yosh dirijyorlarga nafaqat ushbu asarni, balki O‘zbekiston kompozitorlarining shu mavzuda yozilgan boshqa asarlarini ham to‘g‘ri talqin etishda qo‘l keladi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 11-jild. 460-bet
2. Yanov-Yanovskaya N.S. Uzbeksкая simfonicheskaya muzika. Toshkent: G‘afur G‘ulom. 1979.

---

<sup>6</sup> Malmberg Ye. Tulkun Kurbanov. Sbornik statey. "Svadebnaya" T.2007. Respublika ilmiy-axborot markazi. 16-bet.



3. Jabborov A.X. O‘zbekiston bastakorlari va musiqashunoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2004.
4. Neymer V.B. Psixologiya dirijirovaniya. Musiqa. T., 2010.
5. Malmberg I.S. Tulkun Kurbanov (sbornik statey). Toshkent: Respublika axborot markazi. 2007.
6. Xolopova V.N. Formi muzikalnykh proizvedeniy: Uchebnoe posobie. 2-ye izd., ispr.– SPb.: «Lan», 2001.
7. Musiqa ijodiyoti masalalari. 2-to‘plam. T., 2002. Murodova D. Mustaqillik davri O‘zbekiston kompozitorlik ijodiyoti to‘g‘risida.
8. Muxtarova F.Sh. Fuga v tvorchestve kompozitorov Uzbekistana. Muzikalnoe iskusstvo. T. 1983.